

КОНЦЕПТ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ, ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ФОРМУВАННЯ, ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню природи, об'єкта, ролі і значення феномену громадської думки. Аналізуються основні характерні ознаки громадської думки, особливості її формування і проблеми її ідентифікації та інтерпретації, а також взаємозв'язок засобів масової інформації і громадської думки.

Ключові слова: громадська думка, засоби масової інформації, ідентифікація, інтерпретація, масова свідомість, політичний процес, соціально-політичний інститут.

Статья посвящена исследованию природы, объекта, роли и значения феномена общественного мнения. Анализируются основные характерные признаки общественного мнения, особенности его формирования и проблемы его идентификации и интерпретации, а также взаимосвязь средств массовой информации и общественного мнения.

Ключевые слова: общественное мнение, средства массовой информации, идентификация, интерпретация, массовое сознание, политический процесс, социально-политический институт.

This article is devoted to the study of the nature, object, role and the meaning of the phenomena of public opinion. The main characteristics and features of the public opinion, as well as the problems of its formation, identification and interpretation are being revealed in this article. It also concerns the connection between mass media and the public opinion.

Key words: public opinion, mass media, identification, interpretation, mass opinion, political process, socio-political institute.

Постановка проблеми. Громадська думка відіграє винятково важливу роль у діяльності держави, політичних партій, кожної людини. Вона є одним із найскладніших соціальних феноменів, ефективним механізмом соціального управління, регулювання багатьох соціальних, економічних, політичних і духовних процесів, життєдіяльності суспільства. Громадська думка виконує такі важливі функції, як управлінська, експресивна, консультативна, спонукальна і директивна. Сформувався попит на вивчення політичної громадської думки, інформаційний ринок даних про її стан і динаміку. Відтак актуальною стала наукова проблематика розробок ефективних методик ідентифікації, інтерпретації, а також дослідження взаємозв'язку засобів масової інформації і громадської думки.

Аналіз досліджень і публікацій. Виявленню природи громадської думки як соціально-політичного явища присвячено чимало досліджень таких відомих зарубіжних науковців, як П. Бурдьє, Ю. Габермас, Г. В. Ф. Гегель, М. Мак-Комбс, Е. Ноель-Нойман, Ф. Оллпорт, Х. Ортега-і-Гассет. Питання ідентифікації, інтерпретації громадської думки, а також її взаємозв'язок із засобами масової інформації ґрунтовно досліджували вітчизняні науковці, серед яких найбільшу увагу привертають розробки М. Багмета, О. Вишняка, В. Вовка, О. Дмитренко, В. Королька, М. Лукашевича, Л. Ляпіної, В. Матусевича, В. Осовського, В. Полторака, Г. Почепцова, М. Туленкова, В. Шевченко.

Метою даної статті є дослідження природи, об'єкта, ролі і характерних ознак громадської думки, особливостей і проблем її формування, ідентифікації та інтерпретації.

Виклад основного матеріалу. Термін «громадська думка» (англ. – *public opinion*) вперше застосував у другій половині ХІІ ст. англійський державний діяч Дж. Солсбері на означення моральної підтримки громадянами країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальноприйнятим [1, с. 138].

Енциклопедія політичної думки формулює громадську думку як особливий стан масової свідомості, що характеризується певним прихованим чи відкритим ставленням людей до подій і фактів соціальної дійсності [8].

Політологічний енциклопедичний словник визначає громадську думку як один із проявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади.

Природа громадської думки як соціально-політичного явища трактується німецьким мислителем Г. В. Ф. Гегелем як загальна воля, що є не чим іншим, як «формальною суб'єктивною свободою, яку становлять окремі індивіди як такі, що мають і виражають власну думку, позиції з приводу всезагальних справ і подають рекомендації стосовно них» [6, с. 336].

Німецький філософ та соціолог Ю. Габермас розглядає громадську думку як сукупність позицій

освічених людей – власників, а також позиції людей, групова думка яких претендує на загальну значущість власної політичної декларації [5, с. 283].

На думку українських вчених М. Лукашевича та М. Туленкова, об'єкт громадської думки – частина навколишнього природного та соціального середовища, що зосереджується в певних людських потребах, які з об'єктивною необхідністю вимагають свого усвідомлення і діяльного задоволення [10, с. 204].

Французький соціолог П. Бурдьє вважає, що велику кількість точок зору, кожна з яких є особливою, практично неможливо звести до спільного знаменника і називати «громадською думкою». Тому, зазначає він, громадської думки як консолідованої позиції суспільства взагалі бути не може [2, с. 77].

Сьогодні є вкрай актуальними дослідження і висновки Г. Гегеля, який намагався проаналізувати моральні основи громадської думки, бачив у ній не лише забобони та необґрунтовані, безмістовні оцінкові судження, але й істину, вважає, що громадська думка в усі часи була великою силою, позаяк її суб'єктом є народ, а не монарх.

Щодо ролі і значення громадської думки в політиці, то слушним є твердження іспанського філософа і соціолога Х. Ортеги-і-Гассета, який вважав, що міцною буде лише та влада, котра спирається на підтримку громадської думки. «Так було завжди: і десять тисяч років тому, і в наші дні; причому це справедливо для всіх – як для англійців, так і для племені батонудів. У всі часи суспільством можна було правити, тільки спираючись на громадську думку» [13, с. 154-155].

Громадську думку розуміють як соціальний (або соціально-політичний) інститут, що стійко й ефективно бере участь у здійсненні влади, як один з визнаних, узаконених механізмів процесу прийняття рішень на всіх рівнях життя суспільства, підкреслює доктор філософських наук, професор В. Полторак. Іншими словами, громадська думка – це форма вираження політичної волі, свідомості мас, що реально «тисне» на органи управління (у тому числі й на виборах, референдумах) і, поряд з іншими соціально-політичними інститутами, бере участь у політичному процесі [17, с. 11].

Практики прагнуть мати справу з конкретною реальністю, стверджує філософ В. Королько. Вони ставлять перед собою переважно прагматичні цілі: як спрямувати думку в бажаному напрямку. Тому фахівці здебільшого цікавляться такими характерними ознаками громадської думки, як:

- спрямованість, що вказує на загальну якісну оцінку проблеми у вигляді суджень типу: «позитивно – негативно – байдуже», «за – проти – не визначився»;
- інтенсивність, що є показником того, якої сили набуває думка людей;
- стабільність, що означає тривалість часу, протягом якого значна частина респондентів незмінно виявляє одну і ту ж спрямованість та інтенсивність почуттів;
- інформаційна насиченість, що вказує на те, яким обсягом знань щодо об'єкта думки володіють люди;
- соціальна підтримка, яка є свідченням ступеня впевненості людей у тому, що їхні думки поділяються іншими в межах даного соціального середовища [9, с. 120-156].

Професор В. Полторак доводить, що громадська думка реалізує в процесі життєдіяльності суспільства цілу низку найважливіших функцій, ключовими серед яких є управлінська, експресивна, консультативна, спонукальна і директивна, в рамках яких виявляється «механізм дії» громадської думки на процеси соціального управління суспільством [17, с. 143].

Відома німецька дослідниця Е. Ноель-Нойман характеризує громадську думку, з одного боку, як раціональність, оскільки вона відіграє роль інструмента в процесі формування і прийняття рішень в умовах демократії; з іншого – як соціальний контроль, роль якого полягає в сприянні соціальної інтеграції й у забезпеченні достатнього рівня згоди, на яку можуть опиратися дії й рішення [12, с. 352].

Найбільш аргументовано аналізує проблему громадської думки як соціально-політичного інституту суспільства відомий український вчений-соціолог, доктор філософських наук, професор В. Осовський. Зміст громадської думки він розглядає як соціальне ставлення, виражене у формі оцінного судження, між соціальними суб'єктами й суб'єктом влади із приводу змісту й способів розв'язання певних суспільних проблем [16, с. 53].

Отже, громадська думка відіграє винятково важливу роль у діяльності держави, політичних партій, громадських рухів, кожної людини. Водночас вона є одним з найскладніших соціальних феноменів, ефективним інструментом соціального управління, регулювання багатьох соціальних, економічних, політичних і духовних процесів.

У контексті викладеного доречно навести судження професора М. Багмета і доцента Л. Ляпіної, що громадська думка як соціальний феномен характеризується також і тим, що постає у двох вимірах. Насамперед, як оцінке судження, адже громадська думка завжди містить оцінку громадськістю конкретних проблем, явищ, процесів суспільного життя, ставлення до конкретних об'єктів дійсності. З другого боку, як важлива соціальна інституція – у демократичному суспільстві вона є одним з елементів прийняття рішень на всіх рівнях управління. Як і всі соціальні інституції, громадська думка перетворює непорядковані, випадкові, стихійні соціальні взаємодії між громадянами та політичними, управлінськими структурами на впорядковані, тривалі, контрольовані, тобто окультурює цю взаємодію, оснащує її механізмами та усталеними правилами [1, с. 141-142].

Узагальнюючи численні дослідження, доцільно звести основні характерні риси, особливості і значення концепту громадської думки як суб'єкта політики до того, що громадська думка:

- це стан масової свідомості, що виявляється у сукупності суджень, які оцінюють події і факти дійсності, проблеми, державне і громадське життя різних груп і прошарків населення;
- явне або приховане ставлення різних соціальних груп до важливих для них подій і фактів дійсності;
- згода між представниками однієї людської спільноти з питання, що має важливе емоційне або ціннісне значення, котру повинні поважати й індивід, і уряд під загрозою бути відторгненим або скинутим, – у

крайньому разі, у вигляді компромісу в публічній поведінці;

- може бути як адекватною реальному стану речей, так і містити помилкові, хибні уявлення про дійсність;
- це різновид соціального контролю, роль якого полягає у сприянні соціальній інтеграції і в забезпеченні достатнього рівня однотайності, на яку можуть спиратися дії та рішення.

Слушною є думка політолога О. Дмитренко, яка, розглянувши різноманітні, навіть протилежні, підходи щодо місця і ролі громадської думки в політичному житті, формулює наступні узагальнюючі висновки:

- громадська думка є певним показником розвитку демократичності суспільства. Чим більше влада співпрацює з народом, тим вона демократичніша;
- сучасні демократичні держави за допомогою певних правил регулюють і спрямовують у потрібне русло участь громадської думки в політичних процесах;
- невикористання владою громадської думки може призвести до послаблення престижу органів політичного управління, відчуження народу від державних справ, що, у свою чергу, веде до породження соціальної напруги, розгортання політичних конфліктів та зростання деструктивної активності мас;
- громадська думка, за належної освіченості, інформованості мас з певного політичного питання, може виступати як компетентний і повноцінний партнер управлінських органів. З іншого боку, систематизація, облік та аналіз уже існуючої громадської думки може надати органам управління інформацію про потреби, інтереси, сподівання народу як на сьогодні, так і на майбутнє [7, с. 107-108].

Вкрай актуальним є висновок відомого фахівця в галузі комунікаційних технологій Г. Почепцова відносно того, що громадська думка стала важливою складовою політичного процесу. В системі «влада – народ» з'явилась не лише залежність населення від влади, а й залежність влади від населення. Громадська думка виступає як проміжний механізм між ними, а найбільш відвертою системою фіксації громадської думки є ЗМІ [19, с. 8].

Не можна обійти увагою твердження професора В. Оссовського, що роль громадської думки, ступінь її впливу на дії політичних лідерів, на методи правління, на владні структури є показовим елементом чи навіть правдивим свідченням рівня демократії у країні [4, с. 93].

Як справедливо зазначають М. Багмет і Л. Ляпіна, на різних етапах розвитку суспільства, в різних типах суспільств за різних політичних режимів (тоталітарних, ліберальних, демократичних) вияв громадської думки як соціальної інституції має свої особливості. Так, за тоталітарних режимів вона є безсилою, за ліберальних – береться до уваги за можливістю і тільки за демократичного правління стає дійовою силою, впливаючи на всі процеси суспільного життя [1, с. 142].

Реалії політичного життя посттоталітарних суспільств переконливо довели актуальність твердження Х. Ортеги-і-Гассета: «Закон громадської думки – це закон всесвітнього тяжіння в сфері політичної історії... – навіть той, хто хоче правити, спираючись на яничар, залежить від їх думки і від думки підданих про яничар» [14, с. 3].

У контексті вищевикладеного доречно перелічити умови формування та існування громадської думки, сформульовані американським науковцем Ф. Олпорттом, який вважав, що громадська думка має місце за наявності таких елементів ситуації:

- поведінка індивідів, яку можна вочевидь спостерігати;
- вербальна поведінка, що має вираження у словах або в таких діях, які легко сприйняти в словесному вигляді;
- проблема – об'єкт громадської думки – має бути загальновідомою;
- об'єкт громадської думки має бути значущим для багатьох;
- громадська думка являє собою дію (або готовність до неї);
- думка, про яку мовиться, – виражена, або індивід, принаймні, готовий її виразити;
- виражаючи свою думку, індивіди демонструють вербальну поведінку, яка може або не може реалізуватися у присутності інших осіб;
- громадська думка часто набуває характеру конфлікту між індивідами, які згрупувалися в протилежних таборах;
- думка має бути сильною, щоб стати дієздатною для досягнення цілей;
- міра досягнення цілей – критерій ваги громадської думки [14, с. 14-15].

Постулати Ф. Олпорта дають змогу краще зрозуміти концепт громадської думки, її головні компоненти.

Професор В. Оссовський вважає актуальною проблемою ідентифікації громадської думки, її сегрегації від схожих феноменів суспільної свідомості, зокрема від суспільного настрою, взагалі від «реакції паперу на олівець», ініційованих комунікацією інтерв'юера і респондента [209].

Характеризуючи проблеми ідентифікації громадської думки, кандидат соціологічних наук В. Шевченко доводить, що опитування громадської думки стали буденним фактом політичного життя України. Сформувався попит на вивчення політичної громадської думки, інформаційний ринок даних про її стан і динаміку. Постала реальна проблема боротьби зі свідомими і несвідомими випадками підміни реальної картини громадської думки системою продуктованих у ході опитування артефактів, які викривляють реальний стан політичної громадської думки. Ця обставина актуалізує наукову проблематику пошуку ефективних методик ідентифікації громадської думки, подолання ситуації, коли те, що вважають за громадську думку, являє собою рухливий, ситуативний стан настроїв, замішаний на артефактах [20, с. 3].

В. Шевченко тлумачить термін «ідентифікація» як розпізнавання громадської думки у процесі зіставлення, порівняння одного об'єкта з іншими (настроєм, просто знанням, «порожніми відповідями») на основі певних властивостей, у результаті чого встановлюється їх схожість чи розбіжність. Щоб реалізувати процес ідентифікації будь-якого об'єкта, треба мати адекватну уяву про зміст поняття, яке віддзеркалює сутність цього об'єкта. Для емпіричної ідентифікації громадської думки доцільно використовувати техніку «п'ятивимір-

ного плану», або «лійки», що розроблена і впроваджена в практику опитувань інститутом Дж. Геллапа. Цей план передбачає з'ясування за допомогою питань-фільтрів не тільки думок респондентів з приводу тієї чи іншої проблеми, а й визначення ступеня компетентності респондента про зміст проблеми в цілому, інформованості про її окремі деталі, питомої ваги раціонального обґрунтування своєї позиції, переконаності респондента у правильності декларованої точки зору [20, с. 3-6].

У контексті вищевикладеного доречно згадати зауваження професора В. Оссовського: «Фільтри, які дозволяють визначити ступінь інформованості респондентів, раціональність аргументів їх точки зору, переконаності в її слушності, – це необхідні, але не достатні емпіричні ознаки громадської думки. Тому фільтри Геллапа були нами доповнені питаннями, які дозволяють визначити, чи зачіпає та чи інша проблема інтереси респондента і чи є артикульоване респондентом судження вираженням колективної точки зору: чи була комунікація між членами гіпотетичного суб'єкта громадської думки, чи є точка зору респондента результатом обговорення проблеми, дискусії щодо засобів її вирішення» [15].

Питання ідентифікації громадської думки керівник фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс» професор О. Вишняк висвітлює таким чином: «Всі громадяни України мають своє ставлення до політичних, соціально-економічних, культурних і т. д. подій та процесів, що відбуваються в суспільстві. Навіть люди, які не цікавляться політикою, не інформовані і не компетентні в політиці, культурі чи економіці, мають якесь ставлення до них. Це ставлення може бути позитивним, негативним, нейтральним чи невизначеним і, дуже часто, навіть байдужим. Невизначеною ж чи байдужою думки («мнення») не буває. Це – відсутність індивідуальної думки. Індивідуальні думки зі складних політичних, економічних та культурних проблем суспільства мають далеко не всі громадяни, а хто має – не завжди її висловлює. А тому для виявлення власне громадської думки на основі висловлювань окремих громадян у соціологічних опитуваннях з певних проблем потрібно відфільтрувати відповіді тих, хто не має думки з певної проблеми, неінформований, незацікавлений та некомпетентний» [3, с. 69-70].

Отже, головним завданням ідентифікації громадської думки з проблем політики в процесі опитування респондентів – її носіїв – є виявлення «порожніх відповідей», відокремлення відповідей, які презентують показники саме громадської думки, від вербальних симптомів суспільного настрою. В останні часи в практиці досліджень громадської думки набувають поширення методи і техніки, органічно пов'язані з інтерпретативною методологічною парадигмою (глибинне та нарративне інтерв'ю, фокус-групи, експертне опитування тощо).

У дискурсі дослідження вкрай важливим є висновок професора В. Оссовського відносно того, що обов'язковим елементом кожного колективного судження, яке претендує на громадську думку, є наявність позитивної або негативної оцінки даного явища [14, с. 19]. Оскільки у сучасних суспільствах вирішення більшості політичних проблем є прерога-

тивною влади, громадська думка – це відображення ставлення їх суб'єкта до структур влади з приводу її рішень, спрямованих на розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Слушним є висновок Г. Почепцова відносно нового статусу інформаційного простору, який призвів до того, що подія має сенс лише тоді, коли про неї повідомили ЗМІ. Якщо ж такого повідомлення не було, можна вважати, що не було й самої події. Інформаційний простір слугує полем впливу на масову свідомість, на політиків, конкурентів, владу. Це все запланований і прогнозований інформаційний світ. Офіційні новини, наприклад, всюди слугують підтвердженням прийнятого розподілу влади в суспільстві [18, с. 369].

Американський дослідник масмедій М. Мак-Комбс беззаставно стверджує: «Суспільство використовує проакцентовані ЗМІ новини для того, щоб структурувати свої погляди та програми, а також вирішити, які з проблемних питань – найважливіші. З плином часу наголошені ЗМІ новини стають тими проблемними питаннями, які все суспільство визнає найважливішими. Отже, порядок новин стає, певною мірою, порядком сприйняття суспільством навколишнього світу. Інакше кажучи, новинні медіа встановлюють суспільну програму, визначаючи для суспільства те, що воно має виділити, сприйняти як поштовх до роздумів і, можливо, до певних дій. Це є початкова стадія формування громадської думки» [170, с. 28].

З урахуванням вищезазначеного справедливим є висновок В. Оссовського, що взаємозв'язок засобів масової інформації і громадської думки умовно можна звести до двох його форм: ЗМІ формують громадську думку; ЗМІ артикують громадську думку. Співвідношення цих функцій залежить від особливостей соціоекономічного і соціополітичного контексту їх реалізації [14, с. 88].

Висновки:

1. Розглянувши різноманітні підходи щодо місця і ролі громадської думки в політичному житті, автор дійшов висновку, що громадська думка:

- це колективні оціночні судження різних соціальних спільнот, у яких виявляється їх ставлення до змісту і способів вирішення суспільних проблем, що стосуються їх спільних інтересів;
- як правило, є усвідомленням громадянами соціально-економічних проблем життя, які необхідно вирішувати;
- може формуватися як на основі життєвого досвіду, так і під цілеспрямованою дією на громадян різних організацій, установ, політичних партій;
- за належної освіченості та інформованості населення з конкретного політичного питання може виступати як авторитетний і компетентний партнер влади;
- є суттєвою ознакою розвитку демократичного суспільства, є способом прояву суспільної свідомості, вираженої в думках, рекомендаціях, вимогах.

2. Вивчення, систематизація та аналіз дослідженої та ідентифікованої громадської думки дозволяє органам управління отримати достовірну інформацію про потреби, інтереси, сподівання народу.

3. Сучасні демократичні держави за допомогою визначених правил спрямовують у потрібне русло участь громадської думки в політичних процесах.

4. Найбільш вагомий чинник формування громадської думки – безпосередній власний досвід людей, набутий під час зіткнення з проблемами.

5. Достовірність чи недостовірність інформації, яку надає громадська думка, її адекватність тісно пов'язані з проблемою інформованості громадян з певного питання, яка значно ширша за проблему гласності.

Отже, громадська думка відіграє винятково важливу роль у діяльності держави, політичних партій, громад-

ських рухів, кожної людини. Водночас вона є одним з найскладніших соціальних феноменів, ефективним механізмом соціального управління, регулювання багатьох соціальних, економічних, політичних і духовних процесів.

Таким чином, на переконання автора, одна з найважливіших проблем, які постали перед нашим суспільством, – проблема інституціоналізації громадської думки в Україні. Трансформаційні процеси передбачають перехід не тільки до ринкової економіки, а й до такого суспільства, де громадська думка є важливою соціальною інституцією, регулює відносини між громадянами і суб'єктами влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багмет М. О. Роль громадської думки у демократизації суспільних відносин / М. О. Багмет, Л. А. Ляпіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2009. – Вип. 16. – С. 138–143.
2. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; [пер. с фр.]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
3. Вишняк О. Технологія та результати досліджень громадської думки / О. Вишняк // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 68–71.
4. Вовк В. М. Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження / В. М. Вовк, В. А. Матусевич, В. Л. Оссовський та ін. ; [заг. ред. В. Л. Оссовського]; НАН України ; Інститут соціології. – К. : Стилюс, 2001. – 168 с. – Бібліогр. : с. 156–166.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення в сфері відкритості / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право та державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
7. Дмитренко О. Громадська думка: історія і сучасність / О. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2 (5). – С. 101–108.
8. Енциклопедія політичної думки / [за ред. Д. Міллера]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
9. Королько В. Г. Основи публік рилейшнз / В. Г. Королько. – М. : Реал-бук ; К. : Ваклер, 2001. – 528 с.
10. Лукашевич М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : [навч. посіб.] / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : МАУП, 2004. – 464 с.
11. Мак-Комбс Максвел. Встановлення пріоритетів: масмедій та громадська думка / Максвел Мак-Комбс ; Маріанна Давиденко [пер. з англ.]. – К. : К.І.С., 2007. – 256 с.
12. Ноель-Нойман Е. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Е. Ноель-Нойман ; [пер. с нем. ; общ. ред. и предисл. Н. С. Мансурова]. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.
13. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве : сборник / Х. Ортега-и-Гассет ; [пер. с исп. ; сост. И. Тергерян, Н. Матяш ; послесл. Н. Матяш]. – М. : Радуга, 1991. – 639 с.
14. Оссовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / В. Л. Оссовський ; НАН України. Ін-т соціол. – К., 1999. – 137 с. – Бібліогр. : с. 128–136.
15. Оссовський В. Л. Проблема ідентифікації громадської думки [Електронний ресурс] / В. Л. Оссовський. – Режим доступу : http://www.ukma.kiev.ua/ua/nauka/confer/dni_nauki/ahiv/DS_1998/social_s/sociolog/ossovsk.htm.
16. Оссовський В. Л. Проблема інституціоналізації громадської думки / В. Л. Оссовський // Політологічні читання. – 1992. – № 3. – С. 51–57.
17. Полторац В. А. Социология общественного мнения : [учебное пособие] / В. А. Полторац. – Киев ; Днепропетровск : Центр «СОЦИОПОЛИС» ; Издательство «Арт-Пресс», 2000. – 264 с.
18. Почепцов Г. Г. Паблік рилейшнз : [навч. посіб.] / Г. Г. Почепцов. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 506 с.
19. Почепцов Г. Г. Паблік рилейшнз : [навч. посіб.] / Г. Г. Почепцов. – 3-тє вид., випр. і доп. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2006. – 327 с.
20. Шевченко В. М. Ідентифікація громадської думки з проблем політики в соціологічних дослідженнях : [автор. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.02 «Методологія та методи соціологічних досліджень»] / Вікторія Михайлівна Шевченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 16 с.

Рецензенти: **Багмет М. О.**, д.і.н., професор;
Ляпіна Л. А., к.політ.н., доцент.

© Шатун В. Т., 2012

Дата надходження статті до редколегії 12.10.2012 р.

ШАТУН Володимир Тимофійович – старший викладач кафедри державної політики і менеджменту Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: менеджмент, державна інформаційна політика, феномен громадської думки.